

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Talloos veel goden

van Haarlem, W.

Publication date

2011

Document Version

Final published version

Published in

APm: Allard Pierson mededelingen

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

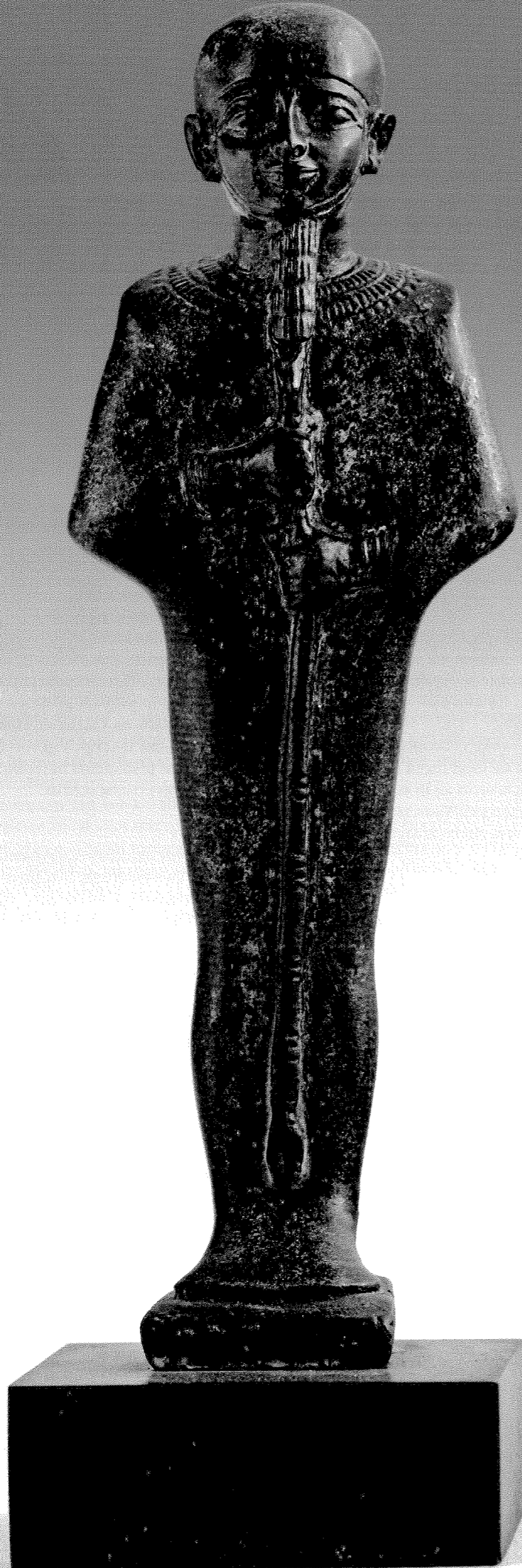
van Haarlem, W. (2011). Talloos veel goden. *APm: Allard Pierson mededelingen*, 104, 8-15.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Willem van Haarlem

Talloos veel goden

Het meest in het oog vallende aspect van de Oudegyptische godsdienst zijn de talloze diergoden. Dieren werden overigens niet in hun fysieke verschijningsvorm vereerd, maar meer als goddelijke symbolen of totems. De Egyptische godenwereld zat buitengewoon ingewikkeld in elkaar. Niet alleen werden in de loop van de tijd andere goden vereerd, maar ook kenden de verschillende regio's hun eigen goden. Een god kon meerdere verschijningsvormen hebben en omgekeerd kon één dier voor verschillende goden worden gebruikt. Daarnaast konden goden met elkaar versmelten en elkaars uiterlijke kenmerken overnemen.

afb. 1
De god Ptah. Brons, h. 20 cm. Late Tijd,
APM 8836

afb. 2
De godin Neith. Brons, h. 20 cm. Late Tijd,
APM 391

afb. 3
De baviaangod Thot. Faience, h. 5 cm. APM 1347

De Oudegyptische religie was in principe een natuurgodsdiens, waarbij natuurverschijnselen als de zon, de Nijl, en verder bijna alle in het land voorkomende dieren voorname rollen spelen. Het is daarom ook een *polytheïstische* religie, waar vele (in totaal maar liefst rond de 1500) goden naast elkaar optreden. Deze zijn niet allemaal gelijkwaardig, maar fungeren in bepaalde hiërarchieën. In het verleden is wel gedacht, dat al die goden in feite verschijningsvormen van een en dezelfde god zouden zijn (*henotheïsme*), maar dat idee is nu wel verlaten. Van de enige (mislukte) poging om *monotheïsme* in te voeren vóór de opkomst van het christendom is sprake in de zogenaamde Amarnaperiode, met het propageren van de zonnescijf Aton als enig toegestane godheid.

In tegenstelling tot het Griekse pantheon, waar de goden duidelijk omschreven functies hebben, hebben Egyptische goden veel ruimere takenpakketten. De koegodin Hathor bijvoorbeeld is naast godin van de liefde en de muziek ook patrones van de necropool van Thebe. In haar zie je nog een fenomeen: het 'fuseren' van godheden (*syncretisme* of *assimilatie*), wanneer Hathor bijna identiek wordt aan de moedergodin Isis. Dit is te zien aan de hoofdtooi van koeienhoorns waarmee beiden op een gegeven moment zijn uitgerust. Een ander voorbeeld is de combinatie van de Thebaanse patroongod Amon met de zonnegod Re tot de machtige oppergod Amon-Re. En goden kunnen verschillende vormen hebben: de schrijver-god Thot wordt afgebeeld als ibis én baviaan (afb. 3).

HET ONTSTAAN VAN DE GODEN EN DE WERELD (KOSMOGONIE)

De Egyptenaren kenden verschillende scheppingsverhalen, afhankelijk van de streek waar ze woonden. Deze scheppingsverhalen veranderen daarbij ook nog in de loop van de tijd. In Heliopolis begint de schepping met het optreden van de schepper-god Atum. Door masturbatie of spuwen verwekte hij de luchtgod Sjoë en de vochtgodin Tefnet. Hun kinderen waren de aardgod Geb en de hemelgodin Noet. Hun nageslacht bestond uit de zusters Isis en Nephthys en de broers Osiris en Seth.

Hermopolis kende vier godenparen als schepper-goden: Noen en Naunet voor het oerwater, Heh en Hauhet voor de grenzeloosheid, Kek en Kauket voor de duisternis, en de luchtgoden Amon en Amaunet. Het is interessant, dat sommige elementen hiervan, zoals het oerwater, sterk doen denken aan het scheppingsverhaal in *Genesis* 1 en 2.

MAÄT

Het begrip *Maät* stond centraal in de Egyptische religieuze en maatschappelijke opvattingen. Het betekent '(kosmische) orde', 'waarheid', en aanverwante begrippen, in tegenstelling tot de chaos, en is bij de schepping van het universum ontstaan uit die chaos. Egypte kende een dualistisch wereldbeeld: zo stond bijvoorbeeld de geordende wereld van het groene, vruchtbare Nijldal tegenover de gevaarlijke woestijn waar de chaos heerste, verpersoonlijkt door de god Seth. Egypte als geheel stond dan weer tegenover het duistere buitenland. Zo maakte men ook de tegenstelling tussen Boven- en Beneden-Egypte en de Oost- en de Westoever van de Nijl. Het was de opgave van de farao en de goden de Maät te handhaven en de sterke krachten van de chaos de baas te blijven. Een van de elementen die hen daarbij hielpen, waren de in de tempels uitgevoerde rituelen. Daarnaast was verantwoord ethisch gedrag ook noodzakelijk in een geordende maatschappij; de afwezigheid van enig ethisch of moreel besef zou evenzeer afbreuk doen aan de Maät.

INDELING VAN DE GODEN

MODERN

Er zijn meerdere indelingen te bedenken om de grote hoeveelheid goden wat overzichtelijker te maken. Een daarvan is de zogenaamde biologische. Daarbij moet wel worden aangetekend dat een en dezelfde god verschillende gedaanten aan kon nemen: geheel als dier (de Hathor-koe, de *criosfinx* - sfinx met ramskop - van Amon), dan wel als mens met een dierenkop (Hathor met een koeienkop, Amon met een ramskop); of geheel als mens, met een enkel element van het bijbehorende dier (Hathor met koeienoren of hoorns als hoofdtooi, Amon met ramshoorns).

1. Mannelijke goden met een geheel menselijke vorm, zoals Osiris en Ptah (afb. 1).
Ook komen goden in kindervorm voor, zoals Harpokrates (Horus-het-kind).
2. Godinnen met een geheel menselijke vorm, zoals Isis en Neith (afb. 2). Veelal hebben zij vruchtbaarheids- of moederaspecten.
3. Goden in de vorm van zoogdieren: verschillende leeuwengoden en -godinnen, zoals Sechmet en Mysis, de Apis-stier, de hondachtige Anubis, Thot als baviaan

(afb. 3), de kattengodin Bastet en nijlpaardgoden.

4. Vogelgoden als de gier, de Horusvalk en andere valkgoden en de ibis van Thot.
5. Reptielengoden: de krokodil Sobek en de slang *Agathodaimon* (afb. 4 en Pl. I op voorzijde omslag).
6. Amfibiegoden: de kikker Heket.
7. Vissengoden zoals de Oxyrhynchus-vis, heilig in de gelijknamige stad.
8. Ongewervelde dieren-goden: de scarabee-kever en de schorpioen Selkit.
9. Goden in de vorm van levenloze objecten, zoals de zonneschijf Aton (afb. 6)

.....
afb. 4

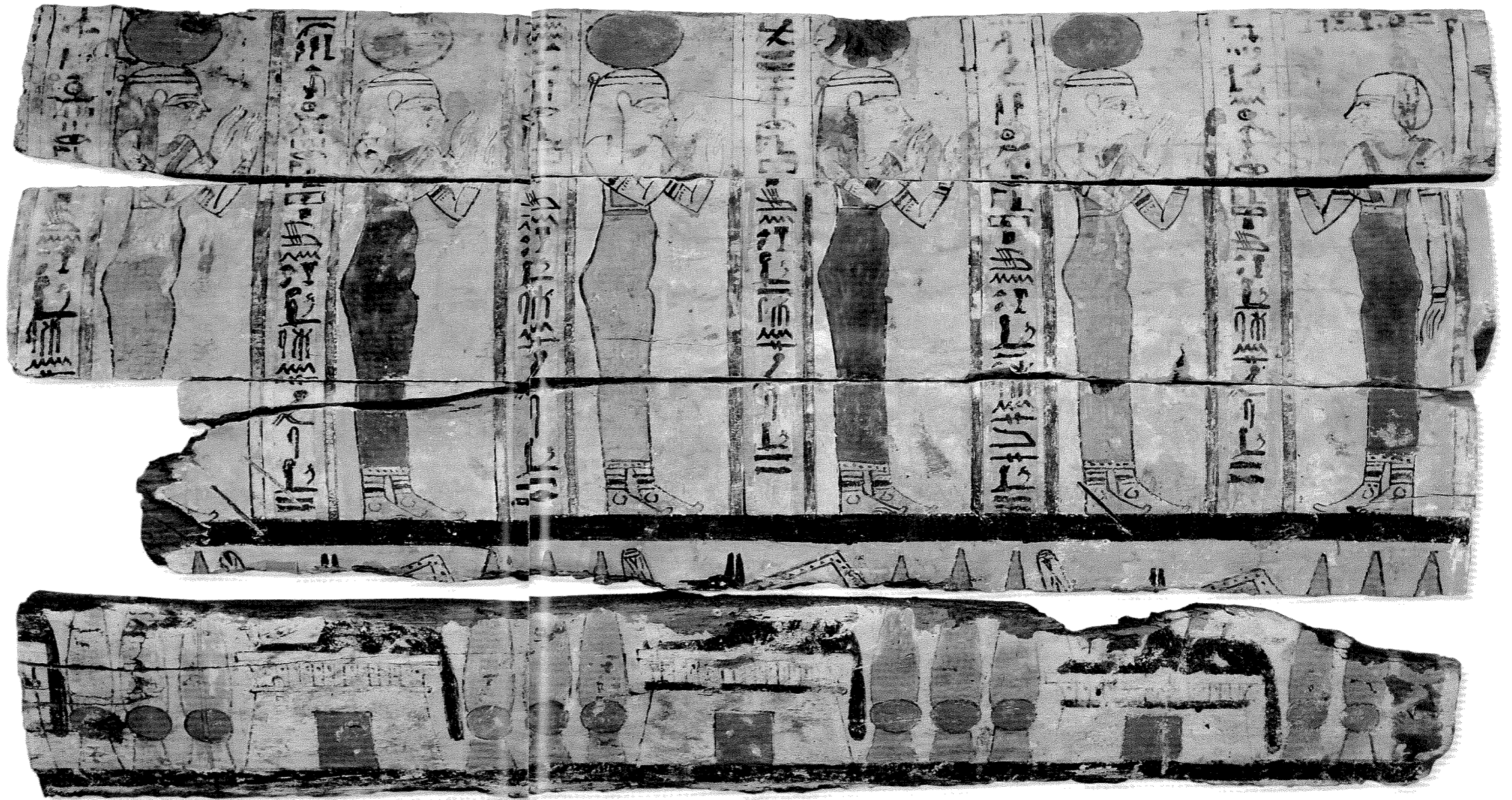
De beschermende slangengod Agathodaimon.
Zandsteen, 50 cm. Ptolemaïsche tijd. APM 7795

afb. 5

Sarcofaagfragment met 6 van de 12 uurgodinnen van de dag. Hout, 53 x 98 cm, Late Tijd.
APM 8898

Daarnaast zijn er ook nog speciale categorieën goden:

-Geïmporteerde goden zoals de Aziatische godin Anat en in de Grieks-Romeinse tijd de meng-god Serapis. Andersom 'exporteerden' de Egyptenaren ook wel goden naar andere landen, van diep in de huidige Soedan tot Libië en Syrië toe. In de Romeinse tijd werd de cultus van Isis zelfs zo ver verbreid over het hele Romeinse rijk tot in onze streken toe, dat die een serieuze concurrent voor het Christendom is geweest. -'Gefuseerde' goden, waarbij er onderscheid is tussen goden die geheel in een andere god opgegaan zijn, zoals de hondachtige Chontamenti uit Abydos die is opgegaan in Anoebis, en goden waarvan de onderscheidende kenmerken nog zichtbaar blijven, zoals Isis-Hathor en Toetoe. -'Volks'-goden, populair bij de 'gewone man' door de grote afstand met de grote staatsgoden in hun gesloten tempels, vaak in de vorm van amuletten of beeldjes op huisaltaren of in kapelletjes langs de weg, zoals de dwerggod Bes en de nijlpaardgodin Taweris, de beschermers van zwangere en barende vrouwen. Bij dergelijke goden en godjes konden de Egyptenaren ook hun persoonlijke vroomheid kwijt. -Vergoddelijkte mensen, zoals Amenhotep, de zoon van Hapu, (zie afb. 1 op p. 1) en Imhotep, de architect van Djoser (zie afb. 7 op p. 7). Deze deden vaak dienst als bemiddelaar tussen mensen en goden, en hun beelden stonden daarom vaak

bij de ingang van tempels. Door de vele aanrakingen van gelovigen zijn die vaak behoorlijk afgesleten. Hoewel alle farao's na hun overlijden sowieso goddelijk werden, genoten sommige extra verering, zoals Amenophis I, die als eerste begraven is in het Dal der Koningen, en daarom de patroon werd van de arbeiders aan de koningsgraven daar.

OUDEGYPTISCHE INDELING

Om het spoor zelf niet geheel en al kwijt te raken probeerden de Egyptenaren ook wel enige orde aan te brengen in hun gigantische pantheon. Ze deden dat bijvoorbeeld door godenfamilies te construeren, soms in samenhang met scheppingsverhalen (p. 9). Een andere manier was het vormen van triades en andere meertallen (tot twaalfallen - Dodecaden - toe), zoals Osiris en zijn echtgenote Isis met hun zoon Harpokrates. Veel goden speelden vrijwel alleen een rol in de Onderwereld en in Onderwereld-teksten. Dit waren demonen (goedaardige en kwaadaardige), grot- en poortgoden die voorkomen in het zg. Holenboek en het Poortenboek; de 12 goden van de uren overdag en de 12 van de nachtelijke uren. Onafhankelijk van de seizoenen, deelden de Egyptenaren de dag en de nacht steevast in 12 uren in (afb. 5). Hierbij horen ook de 42 goden van het Dodengericht.

Belangrijk zijn ook de Vier Horuszonen Kebehsenuf (met een valkenkop), Duamutef (met een hondenkop), Hapi (met een bavianenkop) en Amset (met een mensenhoofd), beschermers van de dode.

De sterren aan de nachtelijke hemel werden vooral vereerd in de vorm van sterrenbeelden. Voordat de zonneverering in de loop van het Oude Rijk het belangrijkste werd, speelde de sterrencultus een overheersende rol.

Als patroons van de verschillende regio's treden de goden van de 42 gouwen van het land op, van oorsprong meer een soort totems of heraldische emblemen.

Vaak hadden goden met dezelfde naam aparte hoofdtempels voor Boven- en Beneden-Egypte, en soms ook een andere verschijningsvorm in beide landsdelen.

DE ROL VAN DE FARAO

De koning van het land bekleedde een unieke en ambivalente positie in deze constellatie (afb. 8). Enerzijds stond hij als bemiddelaar tussen zijn onderdanen en de godenwereld in, maar anderzijds maakte hij ook deel uit van de godenwereld. Na zijn overlijden werd hij in ieder geval onbetwist een god, gelijk aan de dodengod Osiris. Deze ambivalentie kreeg op een merkwaardige manier gestalte bij afbeeldingen waarop de farao aan (een beeld van) zichzelf offert (afb. 7).

De zogenaamde Pyramidenteksten getuigen al in een vroeg stadium van de geschiedenis van het land van de positie van de farao. Deze teksten zijn uitsluitend bedoeld om de farao het

afb. 6

Stèle met bovenaan de zonnescijf Aton.
Kalksteen, h. 30 cm, Amarnaperiode. APM 8537

afb. 7

Farao Amenophis III (rechts) offert aan een beeld van zichzelf, in de tempel van Soleb (Nubië).

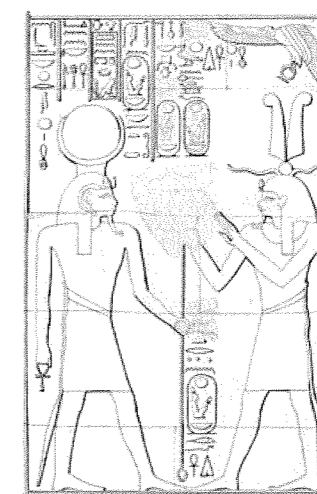
voortleven te midden van de sterren na de dood mogelijk te maken, verder niemand anders. Dit heen en weer 'zwalken' tussen het menselijke en het goddelijke doet sterk denken aan een van de grote strijdpunten in het vroege christendom over de natuur van Christus: menselijk, goddelijk of allebei? Er is een treffende anekdote bewaard gebleven over een onderdaan, waarvan de voet onopzettelijk werd geraakt door de staf van de farao. De man moest gerustgesteld worden, dat hij in dit geval niets te vrezen had van de aanraking met een dergelijke geladen persoonlijkheid!

De fysieke toestand van de farao is ook nog direct gekoppeld aan het welzijn van heel het land. Een blijvende herinnering aan dat idee vinden we terug in het zg. *Heb-sed* feest, in feite een regelmatig terugkerende fitheidstest voor de zittende farao. Later werd dat de viering van een regeringsjubileum, maar in een grijs verleden is de vorst mogelijk omgebracht bij het niet slagen voor deze test, om letterlijk vervangen te worden door 'nieuw bloed', dat wil zeggen een nieuwe, 'verse' vorst, die het welzijn van het land beter kon garanderen dan de oude. Een bijzondere rol speelde de Ka van de farao. Bij de kroning van een nieuwe farao werd deze geacht zich tevens als Ka van alle koninklijke voorouders met de farao te verenigen, en zo al hun krachten te bundelen in de nieuwe farao.

Het bovenstaande maakt wel duidelijk dat moderne visies op de scheiding tussen kerk en staat niet echt van toepassing zijn op het oude Egypte.

DE AMARNAPERIODE

Dit was in veel opzichten een uitzonderlijke periode in de Egyptische geschiedenis, vooral in kunsthistorisch en religieus opzicht. Farao Amenophis IV, beter bekend als Achnaton (Nieuwe Rijk, 18de dynastie, 1350-1333 voor Christus), heeft toen geprobeerd om het heersende polytheïsme, en vooral de suprematie van de oppergod Amon, af te schaffen en exclusief te vervangen door de cultus van de zonnescijf Aton. Dat lukte niet echt in de toenmalige hoofdstad Thebe, tevens centrum van de Amon-cultus. Hij besloot daarom een geheel nieuwe hoofdstad te stichten in Midden Egypte, Achet-Aton geheten, ook wel bekend onder de huidige naam Tell el-Amarna. Na zijn overlijden werd die nieuwe hoofdstad snel verlaten en keerde zijn opvolger Toetanchamon met het hof terug naar Thebe. De cultus van Amon en de macht van zijn priesters werden geheel hersteld en iedere herinnering aan Achnaton uitgewist. Deze omwenteling kwam niet zomaar uit de lucht vallen.

Naast de religieuze impact had het ook politieke kanten. In de loop van de 18de dynastie was de cultus van Amon steeds belangrijker geworden en hadden zijn priesters steeds meer privileges en bezittingen (landerijen) vergaard. Al onder de regering van de vader van Achnaton, Amenophis III, begon dat te concurreren met het officiële machtscentrum van het land, het koninklijke hof. Achnaton heeft geprobeerd de concurrentie uit te schakelen, maar is daar uiteindelijk niet in geslaagd. Je zou kunnen zeggen dat het conflict pas een kleine 300 jaar later definitief werd beëindigd, toen de hogepriester van Amon, Herihor, zelf farao werd nadat de laatste Ramessidische farao van het toneel was verdwenen.

MAGIE

Met magie wordt een wijze van rationaliteit beschreven waarbij onzichtbare krachten veranderingen teweeg zouden kunnen brengen in de materiële werkelijkheid.

Aan de goden en daartoe bevoegde personen werden krachten toegeschreven om zowel goed als kwaad te doen, zowel in de godenwereld als onder de gewone mensen. Magische handelingen en spreuken zijn daarbij onontbeerlijk. Magie was dus niet alleen iets geheimzinnigs en obscuurs waar alleen tovenaars en astrologen zich mee bezig hielden, zoals dat tegenwoordig het geval is. Goden, koningen en priesters hielden zich er ook mee bezig. Zelfs de doden konden voor magische activiteiten worden ingeschakeld door de nabestaanden.

Magiërs hadden zelfs de pretentie de goden ernstig te kunnen bedreigen om hun zin te krijgen, getuige het volgende fragment: 'Hij heeft mij de geheimen van Osiris en de natuur van de godenwereld verteld, en de Negen Goden staan hem ter beschikking in het Grote Huis. Maar als Osiris zijn naam niet kent, zal ik hem niet toestaan naar Busiris te gaan, ik zal hem niet toestaan naar Abydos te varen, ik zal zijn ziel uitrukken en zijn lichaam vernietigen, en ik zal elk van zijn graftomben in brand steken!'

Amuletten, vaak in de vorm van stukjes papyrus met behulpzame toverspreuken, speelden daarbij een belangrijke rol. Afbeeldingen en gesproken en uitgesproken woorden konden op magische wijze een eigen leven gaan leiden. Afbeeldingen van gevaarlijke demonen, meestal slangen, werden dan ook vaak aangebracht op grafwanden compleet met erin gestoken messen, om die mogelijk echt wordende afbeelding bij voorbaat onschadelijk te maken. Het hele voortbestaan in het Hierna-maals hing af van het op de juiste wijze hanteren van magische kennis en het uitspreken van bezweringen uit geheime boeken. Dat begon al met het mondompeningsritueel, waarbij de overledene weer tot leven werd gewekt. De weegschaal van het Dodengericht kon door spreuken beïnvloed worden. Sjawabti's (dienarenbeeldjes) dragen toverspreuken om ze aan het werk te zetten. Zelfs het gebruik van kleuren en steensoorten had magische implicaties. Zo stond de kleur rood voor de chaos. De in de oudheid vermaarde medische wetenschap van Egypte had als peilers 'echte' en beproefde medische kennis, maar niet minder allerlei magische spreuken en middelen. Veel artsen hadden hun praktijk in een tempel, en waren daar ook opgeleid. Beroemde artsen als Imhotep werden als heiligen, ja zelfs goden vereerd, soms al tijdens hun leven.

HET EINDE VAN DE EGYPTISCHE GODEN

Nadat de grote meerderheid van de Egyptenaren tot het christendom was bekeerd (nog steeds is 10 % van de huidige

Egyptenaren Koptisch christen), en aan het eind van de vierde eeuw alle heidense religies in het hele Romeinse rijk verboden waren, was het einde van de Oudegyptische godsdienst en de goden onvermijdelijk geworden. Er waren aanvankelijk nog een paar hardnekkige verzetshaarden, waar het oude geloof standhield, maar uiteindelijk zegevierde het nieuwe volledig, al dan niet met geweld. Het christendom had dan ook een aantal zaken gemeen met het Oudegyptische geloof, zoals het idee van een Dodengericht, dat die overgang vergemakkelijkte. Het oude beeld van Isis met het kind Horus is zo ook geïnterpreteerd als het christelijke beeld van de Madonna met het kind Jezus. Het christendom heeft op die manier meer in oorsprong heidens gedachtegoed eenvoudigweg in zich opgenomen. Die overhand van het christendom duurde alleen niet zo heel lang, want al korte tijd later, in 640, werd Egypte door de Arabieren veroverd en nam de Islam geleidelijk aan de plaats in van het christendom als religie van de grote meerderheid van de Egyptenaren.

Dat wil niet zeggen dat alle sporen van het geloof aan Oudegyptische goden volledig verdwenen zijn, ook nog niet in het moderne Egypte. Zeker bij magische praktijken als het gebruik van amuletten en dergelijke is het verre van uitgeroeid. In geval van een kinderwens willen Egyptische vrouwen zich tegenwoordig ook nog wel eens in het geheim tot de oude goden wenden. De feesten, die nog steeds bij de graven van Islamitische en Koptische heiligen op hun geboortedagen ('Mulids') gevierd worden, gaan rechtstreeks terug op een Oudegyptische traditie, net zoals bepaalde gebruiken rondom dood en begraven daar nog veel gemeen mee hebben.

In het Westen hebben richtingen als de Vrijmetselaars of de Rozenkruisers en de gnostische filosofie ook duidelijke invloeden van de Oudegyptische religie ondergaan, zoals goed zichtbaar is in de Mozart-opera 'Die Zauberflöte'. Tegenwoordig is bij 'New Age' en 'Wicca'-aanhangers Egyptische magie in de vorm van amuletten, beeldjes en spreuken ook nog altijd zeer populair.

LITERATUUR

R.A. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London 2003

W.M. van Haarlem, De Egyptische staatsgodsdienst, *Mededelingenblad Amsterdam* 44 (1988) 9-15

W.M. van Haarlem, Het Egyptische dodengericht, *Mededelingenblad Amsterdam* 101/102 (2010) 2-7

M.J. Raven, *Egyptische Magie*, Zutphen 2010

Summary

Ancient Egyptian religion was based on natural phenomena like the sun, the Nile and the local wildlife. Essentially polytheistic, it included a staggering 1500 divinities, and the King played a pivotal role in religious life. Cosmogonies and the central concept of Ma'at are discussed, along with the several possible subdivisions, ancient and modern, to bring order to the pantheon. The exceptional religious ideas of the Amarna period are also explained, concluding with a discussion of magical religious practices and the gradual disappearance of the old gods, as well as their revival in later times.

afb. 8
Farao. Marmer, h. 88 cm, Late Tijd.
APM 7780